

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE SÖZCÜK TÜRLERİNİN EŞZAMANLI DEĞİŞİKLİĞE UĞRAMASI

Dr. Mustafa SARI*

Giriş

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde sözcüklerin eşzamanlı olarak tür değişikliğine uğraması incelenecektir. Burada 'eşzamanlı' sözünden kastımız, kelimelerin her iki türünün de günümüzde kullanılıyor olmasıdır. Türkçede sözcüklerin artzamanlı tür değişikliklerine uğraması ile ilgili çalışmamız daha önce yayımlanmıştır. Bu sebeple, konuyla yakından ilgili olduğu için, önceki çalışmanın *giriş* kısmını olduğu gibi buraya da almayı uygun buluyoruz.

Belirli sözcük türüne ait bir kelimenin yapı bakımından bir değişikliğe uğramadan¹ diğer bir deyişle, herhangi bir ek almadan² başka bir sözcük türüne geçmesine *fonksiyon değiştirme* (functional shift ya da conversion) adı verilmektedir.

İngilizcede *smell, taste, walk* gibi kelimeler hem isim hem de fiil; *dirty, empty* gibi kelimeler ise hem sıfat hem de fiil olarak kullanılmaktadır.³ Öte yandan bazı kelimeler de ikiden fazla sözcük türüne ait olabilmektedir. *average, model, prime* gibi kelimeler herhangi bir ek almadan isim, sıfat ve fiil görevinde kullanılabilirlerdir.⁴ Örnek: *a model teacher* (örnek öğretmen), *a model wife* (örnek eş) örneklerinde sıfat; *western model* (batı modeli), *mathematical model* (matematiksel model) örneklerinde isim; *the original figure was modelled by Landseer* (Orijinal figür Landseer tarafından modellenmiştir.) cümlesinde ise fiil görevindedir.

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü araştırma görevlisi.

¹ Edward Finegan, *Language*, Harcourt Brace & Company 1994, s. 99.

² David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell 1991, s. 83.

³ a. g. e

⁴ Edward Finegan, a.g.e. s.100.

Berke Vardar başkanlığında hazırlanan *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde *conversion* terimi *evrişim* şeklinde Türkçeye çevirilmiş ve aşağıdaki açıklama yapılmıştır:

*Evrişim: (Alm: Konversion, Fr. Conversion, İng. Conversion) Dilbilgisel anlambirimler aracılığıyla bir dilbilgisel ulamın bir başka dilbilgisel ulama dönüşmesi. Örneğin, yapı sözcüğüne -sal anlambiriminin eklenmesi sonucu gerçekleşen evrişimle yapısal elde edilir.*⁵

Vardar'ın tanımına ve verdiği örneğe göre *evrişim* (fonksiyon değiştirme), kelime türetme yöntemine benzemektedir. Ancak yukarıda David Crystal ve Edward Finegan'ın tanımlarına dayanarak verdiğim bilgilere bakılırsa *fonksiyon değiştirme*'nin (*conversion* ya da *functional shift*), kelimenin herhangi bir yapı değişikliğine uğramadan sözcük türünün değişmesi olayı olduğu anlaşılır. Vardar'ın örneğinde kelimenin ek olarak sözcük türünü değiştirdiği görülmektedir.

2. Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Eşzamanlı Değişikliğe Uğraması

Türkçede de bazı kelimeler, şekil değişikliği olmaksızın fonksiyon değişikliğine uğramaktadır. Özellikle sıfatlar, çoğu zaman zarf olarak da kullanılmaktadır. Örnek: *adam güzel konuştu* cümlesinde *güzel* zarf iken aynı kelime, *güzel çiçeklerden bir demet aldı* cümlesinde sıfattır. *Çocuk hızlı koşuyor* ve *hızlı arabalar çok satılıyor* cümlelerinde de *hızlı* zarf ve sıfat görevindedir.

Aynı şekilde, bazı sıfatlar isim (bunun tam tersini söylemek de mümkündür) olarak da kullanılmaktadır. Örnek : *alt geçit*, *masanın altı*; *iç taraf*, *odanın içi*, *iyi adam*, *adamın iyisi* vb. Engin Uzun, *Ali iyi konuşur*, *iyi insanlar çok yaşamaz*, *iyiyi kötüden ayırmak zordur*, *sınav gerçekten iyiydi* cümlelerindeki *iyi* kelimesinin türlerinin farklı olduğunu, bu sebeple de bu tip kelimelerin *çok-türlü sözcükler* şeklinde adlandırılması gerektiğini belirtir.⁶

Biz bu çalışmamızda, Uzun'un ifadesiyle, *çok türlü sözcükleri* değil, Türkçede asıl sözcük türüne ek olarak sonradan ortaya çıkan ve

⁵ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Yay., s.101.

⁶ Engin Uzun, *Dilbilgisinin Temel Kavramları*, Ankara 1998, s. 48.

bugün her iki türde de kullanılabilen kelimeler ve bunların sebepleri üzerinde duracağız. Türkiye Türkçesinde, eşzamanlı olarak tür değişikliğine uğrayan kelimeleri aşağıdaki şekilde sınıflandırmayı uygun gördük.

Anlamlı Sözcüklere ‘Görev’ Yüklenmesiyle Ortaya Çıkanlar

Bilindiği gibi, sözcükler temelde *anlamlı* ve *görevli* şeklinde ikiye ayrılmaktadır. *Edatlar*, *bağlaçlar* ve *ünlemler*, görevli sözcükler grubuna girerken, bunların dışında kalan *isimler*, *sıfatlar*, *zarflar*, *zamirler* ve *filler* anlamli kelimelere dahil edilmektedir.

Her dilde olduğu gibi, Türkçede de görevli kelimelerin sayısı anlamli kelimelerle kıyaslanamayacak derecede azdır. Türkçe, görevli kelimelerdeki bu açığı kapamak için iki yola baş vurmaktadır. Birincisi, başka dillerin söz varlığından yararlanmak. Bu konuda, başka bir yazımızda Arapça ve Farsçadan ödünçlenen görevli kelimelerin, söz varlığımızda çok uzun ömürlü olduklarını, dili yabancı unsurlardan arındırmak için yapılan çalışmaların anlamli kelimelerde başarılı olduğunu, ancak görevli kelimelerde aynı başarıyı gösteremediğini belirtmiştik.⁷ İkincisi ise, anlamli kelimeleri, görevli kelimeler gibi kullanmak. Bu tip kullanımların bazılarını açıklamayı ve örneklendirmeyi uygun görüyoruz:

ister

iste- fiilinin geniş zaman üçüncü tekil şahıs ekiyle çekimlenmiş olan kelime, aslında anlamli bir kelimedir. Ancak, Türkçede bu kelimeyi bağlaç olarak da kullanmak mümkündür. Kamus-ı Türkî’de kelime açıklanırken, *huruf-ı rabıt* kısaltması yapılmış ve şu örnekler verilmiştir:

ister o, ister başkası; ister kendi gelsin, ister birini göndersin.

Türkçe Sözlük’te de kelimenin bağlaç olduğu, “Cümledeki görevleri aynı olan kelimeleri ayrı ayrı her birinin başına getirilerek herhangi birinin onanmasında sakınca olmadığını anlatır.” şeklinde verilen bir açıklama ile belirtilmiştir.

⁷ Mustafa Sarı, “Türkiye Türkçesinin Söz Varlığında Sözcüklerin Tek Biçimler Hâlinde Yaşamaları”, *Türk Dili*, Mart 2001, TDK Yay., s. 300-313.

“... Her dilde, ister, biri yabancı kökenli olsun, ister her ikisi de yerli olsun, bu türden eşanlamlı çiftlerine ilişkin bir olgu göze çarpar...”

Yukarıdaki cümlede *ister* kelimelerinin bağlaç olarak kullanıldığı açıktır. Bu kelimenin, kullanım bakımından, diğer bağlaçlardan hiçbir farkı yoktur. Cümlede özneleri bağlayabilir: *İster sen git, ister ben*. Nesnelere bağlayabilir: *İster evi, ister arabayı alalım*. Yer tamlayıcılarını bağlayabilir: *İster sinemaya, ister tiyatroya gidelim*. Zarf tümleçlerini bağlayabilir: *İster ağlayarak, ister gülererek gel*. Yüklemeleri bağlayabilir: *Gel sarıl boynuma / İster al, ister alma*. Burada *ister ... ister* bağlacının yapı bakımında Farsça *ya ... ya* bağlaçlarına benzediğini belirtelim.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, *ister* kelimesi, eşzamanlı olarak hem fiil olabilmekte, hem de bağlaç. Kelimenin şart kipiyle çekimlenmiş şekli de bağlaç olarak kullanılabilir. *İsterse gelir, isterse gelmez*.

Bu yapıya çok benzeyen *gerek ... gerek* biçimi de aslında anlamlı bir kelimeye bağlaç görevinin yüklenmesiyle elde edilmiştir. *Türkçe Sözlük*'te kelimenin bağlaç olarak kullanıldığını gösteren örnek şöyledir: *gerek baba, gerek de baba tarafından sofuluk göreneğine varis olmadım*.

gelgelelim

gelelim fiili, emir-istek kipi birinci çoğul şahıs ekiyle çekimlenmiştir ve anlamlı bir kelimedir. *gelgelelim* ise kelime kökünün tekrarıyla elde edilmiş bir biçimdir. Yeri gelmişken Türkçenin ikilemeler bakımından zengin bir dil olduğunu belirtelim. Hem çok sayıda ikileme vardır, hem de ikilemelerin kullanım sıklığı yüksektir. *gelelim* şeklinde anlamlı olan kelime, ikilemeli olarak kullanıldığında görevli kelimeler grubuna dahil olmaktadır. Kelimenin anlamının, *Lehce-i Osmanî*'de 'hasılı, amma ba'dü' şeklinde verilmiş⁸ olması, bunu daha iyi göstermektedir.

Şu örnekte de kelime, *bağlaç* olarak kullanılmıştır:

⁸ Ahmet Vefik Paşa, *Lehce-i Osmanî* (Haz. Recep Toparlı), TDK Yay., Ankara 2000, s.154.

“Gazelin incelenmeye en elverişli yönleri, güç, incelikli özellikleridir ve şiirsel bütünün bu kısmının açıklanması yolunda, haklı olarak, büyük çaba harcanmış, uzmanlar bilgilerini bu alanda genişletmek istemişlerdir. Gelgelelim, gazel, kuşkusuz, yalnızca incelikli ve güç kısımlarından ibaret değildir ...”

Bu cümlede *gelgelelim* yerine *ancak* ya da *ama* bağlaçları da kullanılabilirdi.

Benzer şekilde aşağıdaki cümlede de *gelgelelim* kelimesinin yerine pekâlâ *ancak*, *ama* ya da *yalnız* bağlaçlarından birini koyabiliriz:

“... Bütün bu ilişkilerin şiirdeki karşılığı olan meclis sınırları içinde, mekân bahçedir, grup ise bir araya gelen yakın arkadaşlar topluluğudur. Gelgelelim, ‘yakın arkadaşlar’ terimi, Osmanlıca dostân veya yârân sözcüklerini hiç karşılamıyor, dolayısıyla daha ayrıntılı bir tanıma ihtiyacı var.”

Yukarıdaki örneklerde görüleceği gibi, *gelelim* şeklinde emir-istek kipini birinci çoğul şahsıyla çekimlenmiş olan anlamlı kelime, bağlaç gibi kullanılmıştır.

Ne var ki

Türkçe kurallar çerçevesinde *ne var* kelimeleri bir cümle oluşturmaktadır. Ancak biz bu cümleyi *ki* bağlacıyla birlikte bağlaç olarak kullanabiliriz. *Ne var ki* bağlacı, Türkçe sözlükte *ne* maddesinin altında şöyle açıklanmıştır: “Aralarında aykırılık bulunan cümleleri bağlamaya yarar, ama, fakat, lâkin: *Ne var ki Halide Edip’i bu yüzden eleştirmek doğru olmaz.*”

“İki saat boyunca bir şeyler anlatmak için çabaladım. Ne var ki sınıftakilerin hiç biri beni dinlemedi.”

“*Hayy bin Yakzan, ıssız adada kendi başına dünyaya gelmiş olan kahraman, bilimsel ve felsefî açılımlarla öteki âlemin, hakiki gerçekliğin ... bilgisine ulaşır. Ne var ki, sonunda Hayy’ın insanüstü akıl yürütme gücü...gerçek aleme erişmesini sağlamada yetersiz kalır.*”

Yukarıdaki her iki cümlede de *ne var ki* söz öbeklerinin yerine, *ama*, *ancak* gibi bir bağlaç kullanabiliriz.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerden *ister ... ister* bağlacı, cümlede görevleri aynı olan kelimeleri, herhangi birinin tercih

edilmesinde sakınca olmadığını belirterek bağlamaya yaramaktadır. *gelgelelim* ve *ne var ki* bağlaçları ise önceden bildirilen bir yargıya karşıt anlam taşıyan bir düşünceyi belirtmek için kullanılır. Başka bir ifadeyle karşıt yargılar içeren iki cümleyi birbirine bağlar.

Ünlem görevi yüklenmiş anlamlı kelimeler

Türkçede, anlamlı bazı kelimelere duygu değeri yükleyerek, onların ünlem görevinde kullanılmasını sağlamak mümkündür. Kitaplarda anlamlı birçok kelimenin sonuna ünlem işareti konulduğunu görürüz. Bu işaret bize, kelime anlamlı olsa bile, görevinin ünlem olduğunu göstermektedir. Bu durumda sonuna ünlem getirilmiş olan kelimenin asıl anlamı da geçici olarak ortadan kalkmış demektir.

Tehlikeli bir durumda, “*Anne!*” diye bağırarak birinin amacı, annesine seslenmek değil, aşırı korktuğunu belirtmektir.

“*Yandık! Müdür bizi okuldan kaçarken gördü.*” cümlesinde görülen geçmiş zaman birinci çoğul şahıs ekiyle çekimlenmiş olan *yandık* fiili de anlamdan çok göreviyle cümledeki yerini almıştır. Kelimeyi, gerçekte ünlem olan *eyvah* ile değiştirdiğimizde herhangi bir anlam değişikliği ya da kaybı olmadığı görülecektir. Ancak şunu hemen belirtelim ki, her zaman anlamlı kelime yerine bir ünlem bulmak zorunda değiliz. Örneğin, romanda yaralı birinin “*Suuuuu!*” dediğini okuyorsak, bunun bir inilti olduğunu anlarız. Zaten *u* sesinin uzatılması (bazen tek *u* ile de yazılmış olabilir) ve sondaki ünlem işareti, bizi uyarmaktadır. Bu durumda da anlamlı bir kelime, ünlem görevi kazanmıştır.

Benzer şekilde, aşağıdaki cümlede de anlamlı kelimeler, görevli ünlemler gibi kullanılmıştır:

“*Bittik! Dolar yine yükselmiş.*”

Ayrıca Türkçede yapım ya da çekim eklerinden birini almış olan bazı kelimeler de birden fazla sözcük türüne dahil edilebilmektedir. Örneğin iyelik ekini almış bir kelime, sıfat olarak; çekimli bir fiil, zarf olarak kullanılabilir. Bu tip fonksiyon değişiklikleri hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak ortaya çıkmaktadır.

2.2. Kelime Grubundan Bir Sözü Düşmesi ve Eklerin Fonksiyonlarını Yitirmesi Sonucunda Tür Değişikliğine Uğrayanlar

2.2.1. İyelik ekleri

Bilindiği gibi Türkçede sıfatlar çekimsiz kelimelerdir. Yani sıfat olan kelimeler çekim eklerini alamazlar. Meselâ, işaret sıfatlarına çekim eki sayılan çoğul ekini ekleyemeyiz. Çoğul eki aldıktan sonra bu kelimeler, işaret zamiri özelliği kazanırlar: *bunlar, şunlar, onlar*. Çekim eki alan sıfatlar isimleşirler.

Burada, *gördüğüm adam, yapacağın iş, geleceği gün* örneklerinde olduğu gibi sıfat fiil eklerinin üzerine getirilen iyelik eklerinin bu değerlendirmenin dışında olduğunu belirtelim.

İyelik ekleri, isimlere gelen çekim eklerindedir. Bu sebeple iyelik eki alan kelimenin sıfat olarak kullanılması beklenmez. Ancak dilimizde, *+(i)m* birinci tekil şahıs iyelik ekinin fonksiyonunu yitirmesi sonucunda, bu eki alan kelimenin sıfat olabildiği görülmektedir. Örneğin "*Güzelim çiçekler solmuş.*" cümlesinde *güzelim* kelimesi sıfattır. Ancak burada *+im* birinci tekil şahıs iyelik eki fonksiyonunu yitirmiştir, aitlik bildirmemektedir. *Güzel* sıfatına abartma ve aşırılık anlamı katmıştır.

Canım İstanbul tamlamasında da iyelik ekinin görevi aitlik bildirmek değil, kelimeye abartma anlamı katmaktır.

Bu durumda, ekin asıl fonksiyonunu yitirmesiyle, gerçekte isim olan kelime sıfat özelliği kazanmıştır. Burada tamlamaların *benim güzelim olan çiçekler, benim canım olan İstanbul* şeklinde olduğu ve *olan* kelimesin düştüğü de unutulmamalıdır.

Üçüncü tekil şahıs iyelik eki de bazı durumlarda sıfat olarak kullanılmaktadır. *ertesi gün* örneğinde iyelik eki almış olan *ertesi* kelimesinin sıfat olduğu açıktır. Bu örnekte de tamlamanın *bugünün ertesi olan gün* şeklinde olduğu ve asıl sıfat görevindeki *olan* kelimesinin düşmesiyle, *ertesi* isminin sıfat özelliği kazandığı göz önünde bulundurulmalıdır. *böylesi işler, öylesi sözler* şeklindeki tamlamalarda böyle değerlendirilmelidir. Bu tip kullanımlarda, iyelik eki almış kelimenin bu görevi geçici olarak yüklendiğini unutmayalım. *Geçici* sözyle anlatılmak istenen, iyelik eki almış kelimedenden sonra gelen ve düştüğü farz edilen unsurun ortaya

çıkmasıyla, iyelikli kelimenin kendi asıl görevini yeniden üstlenmesidir.

2.2.2. Hâl ekleri

Birinci ve üçüncü tekil şahıs iyelik eklerinde olduğu gibi hâl eki almış kelimeler de kendinden sonra gelen ve çoğu zaman sıfat fiil eki almış kelimenin düşmesi sonucunda, isimken sıfat özelliği kazanmış olurlar.

aksine davranışlar, böylesine sözler şeklindeki tamlamalar, sıfat tamlamasıdır. Yönelme durum eki almış kelimeler de tamlamanın sıfat olan ögesidir. Oysa, sıfatlar çekim eki olan hâl eklerini alamazlar. Ancak, +A yönelme hâl eki almış kelimedenden sonra sıfat fiil eki almış olan bir ögenin düştüğünü anlıyoruz. Düşen kelimenin sıfat görevi de bir anlamda isim olan kelimenin üzerine yüklenmiştir.

Bu takdirde, tamlamaların *aksine yapılmış davranışlar, böylesine söylenmiş (ya da ağır) sözler* şeklinde olduğunu düşünmeliyiz.

sahanda yumurta, fırında tavuk, Sözde Kızlar gibi tamlamalardaki sıfat görevinde görünen +DA hâl eki almış olan isimler, aslında kendilerinden sonra sıfat fiil eki almış olan kelimelerin görevlerini yüklenmişlerdir. *sahanda pişmiş yumurta, fırında pişmiş tavuk, sözde kalmış kızlar*.

yünden kazak, topraktan ev, demirden kapı tamlamaları da *yünden örülmüş kazak, topraktan yapılmış ev, demirden yapılmış kapı* şeklinde olup, sıfat fiil eki taşıyan kelimelerin düşmesiyle +DAn çıkma durum ekini almış olan isim, sıfat özelliği kazanmıştır. Kevser Acarlar, *içten dualar, gönülden bağlılık, candan arkadaş, derinden sevgi* gibi tamlamalarda bu eki alan kelimenin sıfat olduğunu belirtmektedir.⁹

Yukarıda bahsettiğimiz hâl eklerinden birini almış olan kelimenin, tür bakımından değişikliğe uğraması geçicidir. Burada *geçici* kelimesiyle anlatılmak istenen, düştüğünü varsaydığımız

⁹ Kevser Acarlar, "Çıkma Durumunda (den hâlinde), Sözcüklerin Tümcede Türlü Kullanımları", *Türk Dili*, Nisan 1971. s. 34-37.

kelimenin yazılması ya da söylenmesiyle, hâl eki almış kelimelerin tekrar kendi görevlerini üstlenecekleridir.

2.3. Çatı Eklerinin Kalıplaşmasıyla Ortaya Çıkan Değişiklikler

2.3.1. Sakın

sakın kelimesinin tarihî metinlerde karşımıza çıkan kullanımıyla ilgili daha önceki yazımızda bilgi vermiştik. Kelime bugün hem zarf hem de fiil olarak kullanıldığı için burada da bahsetmeyi uygun gördük. *Sakın bir söz söyleme / Yüzüme bakma sakın* dizelerinde kelime *-n* dönüşlü çatı ekinin kalıplaşmasıyla, bir fiili niteleyen zarf görevinde kullanılmıştır.

gözünü budaktan sakınmamak deyiminde kelimenin fiilden türediği açıktır. Benzer şekilde, şu cümlelerde de kelime çekimli bir fiildir: *Bunu yapmaktan sakınmalısın. Gözünü budaktan sakınmıyor.*

3. Sonuç

Yaptığımız incelemelere dayanarak aşağıdaki sonuçları çıkardık:

1. Bütün dillerde olduğu gibi Türkçede de görevli kelimelerin sayısı çok sınırlıdır. Türkçede görevli kelime elde etmek için iki yol vardır. Birincisi yabancı dillerden görevli kelime ödünçlemek. Osmanlı Türkçesi, bu yolu çok fazla kullanmış, Arapça ve Farsçadan, çoğu bugün de yaşayan görevli kelime almıştır. Ancak bugün Arapça ve Farsçadan ödünçleme yolu kapalıdır. Batı dillerinden ise görevli değil, anlamlı kelime almaktayız. Ancak, kelime olmamakla birlikte çok sık karşılaştığımız ve görevli bir kelime olan *ve* bağlacı gibi kullanılan & işaretinin ödünçlendiğini belirtelim.¹⁰ İkinci yol ise anlamlı kelimelere görev yüklemek. Başka bir ifadeyle anlamlı kelimelerden görevli kelimeler elde etmek.

2. *ister ... ister* ve *gelgelelim* kelimeleri anlamlı iken cümledeki kullanıma göre görevli sözcükler grubuna dahil olabilmektedir. Burada, kelimelerin görev yüklenirken tekrarlandığını görmekteyiz. *Ne var ki* örneğinde ise *ki* bağlacının bir cümleden sonra geldiğini,

¹⁰ Halil Ersoylu, "& (and sign)" *Türk Dili*, Temmuz 1993, TDK Yay., Ankara, s. 181- 186.

ancak bu durumda *ne var* cümlesinin görevli bir kelime gibi kullanıldığını belirtelim.

3. Türkçede birçok kelimeye duygu yükleyerek onları *ünlem* gibi kullanabiliriz. Böylelikle dilimizde sınırlı sayıda bulunan ünlemleri çoğaltmış oluruz.

4. Birinci ve üçüncü tekil şahıs iyelik ekleri asıl fonksiyonunu yitirerek eklendiği kelimenin geçici olarak sıfat olmasını sağlar.

5. *+A yönelme*, *+DA bulunma* ve *+DAn çıkma* durum eklerinden birini almış olan kelime, kendinden sonra sıfat fiil eki almış olan kelimenin düşmesiyle sıfat gibi kullanılmaktadır. Burada şunu hemen belirtelim ki hem iyelik ekleri hem de hâl eklerinden birini almış olan kelimenin sıfat özelliği kazanması geçicidir.